

Waar blijft de creativiteit?

De ontwikkeling van het cultureel bewustzijn van kinderen

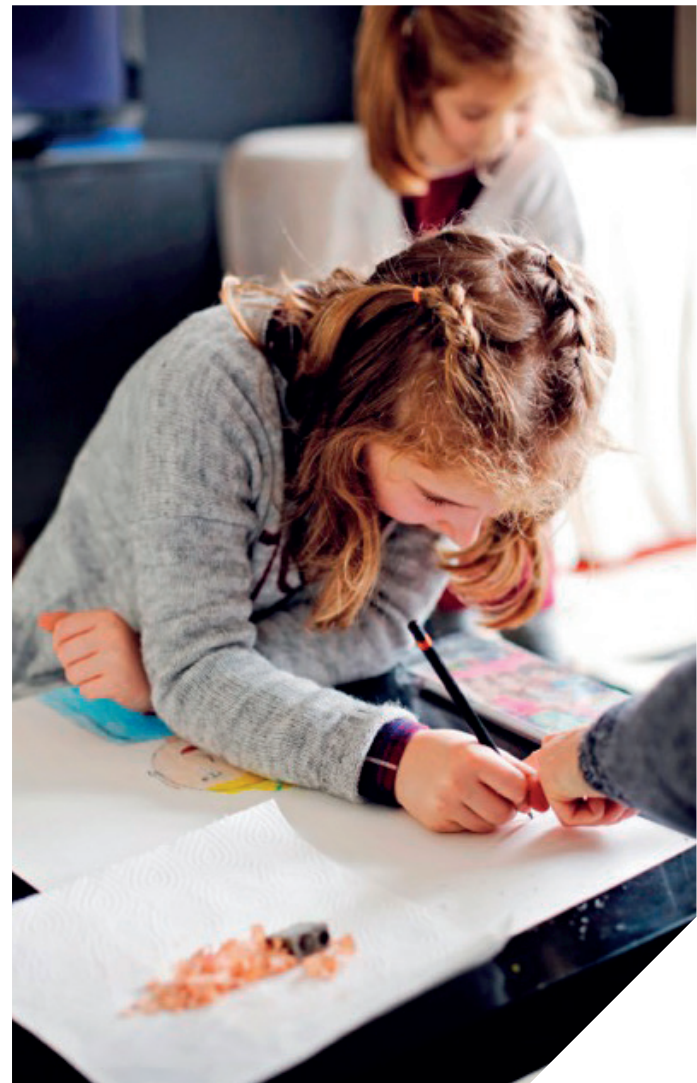
Wat is creativiteit? Creativiteit is een breed begrip dat niet noodzakelijkerwijs direct gekoppeld hoeft te zijn aan kunst en cultuur. Je kunt immers ook creatief zijn in wetenschappelijk denken of wanneer je iets technisch doet. Welke soort creativiteit is dan eigenlijk van belang binnen cultuuronderwijs? En wat wij als volwassenen creatief vinden, past dat ook bij hoe kinderen zich ontwikkelen? Deze en andere vragen staan centraal in dit artikel.

► **tekst** Theisje van Dorsten

'Creativiteit' is hot. Je hoort de laatste tijd steeds vaker dat het belangrijk is dat kinderen creatief leren denken en handelen. Scholing speelt hierbij uiteraard een grote rol in en het is niet gek dat het cultuuronderwijs wordt gezien als een mogelijk belangrijke partner om creatief denken te stimuleren. Juist de kunstvakken zouden een bepaald vermogen kunnen aanspreken bij kinderen dat misschien minder aan bod komt bij andere activiteiten op school. Maar wat is dat nu eigenlijk, creativiteit? En is het creatieve proces bij kinderen hetzelfde als bij volwassenen? Creativiteit is een breed begrip dat niet noodzakelijkerwijs direct gekoppeld hoeft te zijn aan kunst. Je kunt immers ook creatief zijn in bijvoorbeeld wetenschappelijk denken of wanneer je iets technisch doet. Welke soort creativiteit is dan eigenlijk van belang binnen cultuuronderwijs? En wat wij als volwassenen creatief vinden, past dat ook bij hoe kinderen zich ontwikkelen?

Sawyer en Van Heusden

Allereerst is het belangrijk dat we weten wat we verstaan onder creativiteit. Er zijn veel verschillende definities. Een definitie die al wat richting geeft is die van Sawyer. Hij beschouwt creativiteit als: 'een

Wellicht moeten we ons begrip van creativiteit heroverwegen

nieuwe mentale combinatie die tot uitdrukking komt¹. Het moet dus *nieuw* zijn, voortvloeien uit bestaande ideeën, beelden, theorieën of concepten en het moet een bepaalde *vorm* krijgen. Deze definitie komt overeen met wat Van Heusden ‘verbeelding’ noemt². Verbeelding is een manier waarmee we onszelf en onze omgeving kunnen duiden door nieuwe combinaties te maken en inventief te zijn in ons denken, onze bewegingen, de dingen die we maken of de woorden en tekens die we gebruiken. Maar er zijn meer manieren om betekenis te geven dan door verbeelding alleen. Om goed te kunnen begrijpen wat verbeelding is en hoe het zich ontwikkelt bij kinderen, is het belangrijk even stil te staan bij de plaats die het creatieve proces inneemt in dit grotere geheel van culturele vaardigheden.

Betekenis geven begint bij de waarneming; het vermogen om dingen te kunnen *herkennen* en op te merken. Dat kun je doen met alle zintuigen die je hebt: je zicht, tastzin, reuk, gehoor en smaak helpen je om betekenis te geven. Dat wat je ervaart verbind je met dat wat je al eerder ervaren hebt (“hé, dit smaakt als limonade!”). Verbeelding gaat een stapje verder en stelt je in staat te bedenken wat je zou kunnen maken of doen met dat wat waarneemt (“misschien smaakt deze limonade wel nog lekkerder als ik er wat ijsklontjes in doe”). Een abstractere vorm van betekenis geven, ontstaat wanneer we *begrippen* gaan gebruiken om betekenis te geven. Dit wordt ‘conceptualiseren’ genoemd (wanneer ik het woord ‘limonade’ gebruik weet iedereen die dit begrip ook

kent direct wat ik ermee bedoel). Tenslotte kunnen we ook zoeken naar *structuren* in dat wat we ervaren om zo vat te krijgen op onze omgeving (de limonade kun je onderzoeken en zo bijvoorbeeld ontdekken dat hij bestaat uit suiker, water en vruchtensap). Deze laatste vorm noemen we ‘analyse’. Deze vier vaardigheden bouwen op elkaar voort. Er is dus geen verbeelding mogelijk zonder waarneming, net zoals concepten altijd geworteld zijn in waarneming en verbeelding.

¹ “...a new mental combination that is expressed in the world”
Sawyer, R. K. (2012). *Explaining Creativity: The Science of Human Innovation* (second edition). Oxford: Oxford University Press

² Heusden, B. van (2010). *Cultuur in de Spiegel; Naar een Doorlopende Leerlijn Cultuuronderwijs*. Zwanenburg: Multiscreen

Dag Theisje,

Dankjewel voor dit mooie artikel. Je schrijft het op basis van de cognitieve theorie over cultuur van Barend van Heusden. Daarbij ga je dus uit van de vier cognitieve basisvaardigheden: waarnemen, verbeelden, conceptualiseren en analyseren. Wij werken binnen De Cultuur Loper met drie competenties voor cultuureducatie: het onderzoekend, creërend en reflecterend vermogen. Kunnen we iets verhelderends zeggen over hoe die twee benaderingen zich tot elkaar verhouden? Het zou mooi zijn als we daarmee jouw artikel kunnen verbinden aan De Cultuur Loper. Als start, mijn gedachten hierover.

Cultuur in de Spiegel geeft met de cognitieve basisvaardigheden inzicht in hoe wij als mensen cultuur vormen en er zelf deel van zijn. De theorie ontrafelt hoe dat werkt, vanuit wat zich binnenin ons afspeelt (zoals herkennen, voelen, fantaseren, begrijpen) en tussen onszelf en de wereld om ons heen (waar het zichtbaar wordt, in wat we zeggen, maken en doen). Binnen De Cultuur Loper richten wij ons vooral op die waarneembare kant. Wij hebben gezocht naar een handvat dat herkenbaar is voor leerkrachten. De competenties gaan over waarneembaar gedrag van leerlingen. En dan vooral het waarneembare gedrag waarin de culturele ontwikkeling van kinderen het meest herkenbaar is en dat je als school gericht kunt stimuleren. Dat zie ik als duidelijkste verschil. Grote overeenkomst – en dat hebben we bewust meegenomen uit Cultuur in de Spiegel – is de overkoepelende rol van het reflecteren.

In jouw artikel wordt mooi duidelijk, dat wil je het gedrag van kinderen beter begrijpen, je je niet alleen kunt richten op hoe dat er dan uitziet in de praktijk. Om te begrijpen en te herkennen hoe kinderen zich ontwikkelen in hun creativiteit, moet je ook inzicht geven in het onderliggende proces: hoe ontwikkelt het kind zich in zijn denken, voelen, betekenis geven? Ik ben benieuwd hoe jij dit ziet.

Met groet, Clara

Dag Clara,

Dank voor je mail. Een interessante kwestie: competenties versus vaardigheden! Inderdaad denk ik ook dat het verschil tussen de twee niet een hiërarchisch onderscheid is, maar dat beide verschillende aspecten van het proces van culturele cognitie belichten. Bij de theorie van Van Heusden ligt het accent op de structuur van cultuur. Sommige processen binnen die culturele cognitie zijn veel minder zichtbaar (denk aan: je iets voorstellen in je hoofd, zonder daar direct iets mee te doen) of komen wellicht minder aan bod in de dagelijkse onderwijspraktijk. Ik vind het daarom ook interessant om jullie competenties er naast te leggen. Daar ligt immers het accent op wat je nu juist goed kunt waarnemen tijdens cultuuronderwijs. Het is dus heel logisch dat bepaalde vaardigheden of competenties daarbij er uit springen. Een vergelijking tussen een meer theoretische benadering die gericht is op structuur en een meer pragmatische benadering die gericht is op de praktijk, illustreert wat mij betreft goed de verschillen tussen de wereld van de wetenschap en die van het onderwijs, maar ook hoe die twee van elkaar kunnen leren!

Ik vind het heel mooi hoe jullie reflecteren (of meta-cognitie) als derde competentie van cultuureducatie hebben benoemd. Juist dit vermogen kan goed aangesproken worden in het cultuuronderwijs. Ik zou het enorme winst vinden als we, wetenschap en onderwijspraktijk, het reflecteren van het stigma kunnen ontdoen van uitsluitend een evaluatienagesprekje ("hoe ging het? Hoe heb je samengewerkt?") en kunnen tonen dat reflectie op cultuur ook besloten kan zijn in een dans, een tekening, een gedicht of een homp klei. Cultureel bewustzijn heeft immers vele gezichten!

Hartelijke groet, Theisje

Cultuuronderwijs heeft veel mogelijkheden om het cultureel bewustzijn van kinderen aan te spreken en te verdiepen

Jeffrey, 7 jaar

Cultureel bewustzijn aanspreken

Nu keren we weer terug naar het cultuuronderwijs. Zoals uit de vorige alinea's blijkt, is verbeelding een vorm van cultuur die ons in staat stelt om bestaande kennis en directe waarnemingen actief om te vormen tot iets nieuws. Vrijwel alles wat door mensen is gemaakt, is dus een product van onze verbeelding. Het bijzondere is dat mensen ook kunnen reflecteren op zichzelf en anderen; op dat wat ze denken, maken of doen. Ook hiervoor gebruiken ze de vier basisvaardigheden. Wanneer we reflecteren op onze cultuur, op onszelf als mens, spreken we van cultureel bewustzijn. En nu wordt het interessant voor cultuuronderwijs, want juist dit cultureel bewustzijn kan heel goed aangesproken en ontwikkeld worden binnen de cultuurvakken. Dans, drama, taal, erfgoed, geschiedenis, filosofie, media educatie, beeldende kunst en muziek zijn uitstekende middelen om dit soort reflectie te stimuleren. Creativiteit in cultuuronderwijs verwijst dus vooral naar een specifiek soort verbeelding die betrekking heeft op onszelf en onze sociale en culturele omgeving. Het is ons vermogen om te reflecteren op wie wij zijn als individu of als onderdeel van een groep of cultuur door nieuwe vormen (bijvoorbeeld klanken, voorwerpen of bewegingen) te maken om onze ideeën, gevoelens en gedachten mee uit te drukken. Anders dan bij concepten zijn deze vormen persoonlijk en subjectief.

In de ontwikkeling van kinderen en jongeren zie je dat het cultureel bewustzijn de volgorde van de culturele vaardigheden volgt. Dat wil zeggen dat in principe zowel waarneming, als verbeelding, als conceptua-

lisering als analyse aanwezig is, maar dat tijdens bepaalde fases in die ontwikkeling één vaardigheid dominant is en dus het meest kenmerkend voor het cultureel bewustzijn van die periode³. In de eerste jaren van de basisschool is dat de verbeelding. De waarneming die nog heel duidelijk is bij kinderen van drie, vier jaar wordt steeds fantasierijker⁴. Kinderen gaan steeds meer hun omgeving zelf vormgeven en experimenteren met de werkelijkheid zoals zij die zien. De tijd tussen zo, grofweg, vijf en zeven is een bloeiperiode voor de verbeelding. Het zelfbeeld van het kind laat dit ook duidelijk zien: heeft het hele jonge kind in de waarnemingsfase vooral oog voor die kenmerken van zichzelf die concreet en zichtbaar zijn ("ik heb blauwe ogen en een groene fiets"), met de toenemende verbeelding wordt vooral dat wat jij zelf kunt maken en doen interessant ("ik kan hard rennen en goed tekenen"). Vrijwel alles wat het kind doet straalt een sterke verbeeldingskracht uit. Een jong kind kan vaak moeiteloos verhalen bedenken, de meest kleur -en vormrijke tekeningen maken en helemaal opgaan in fantasiespel. Het 'doen alsof' en zelf creëren staat dus centraal in het cultureel bewustzijn in deze periode.

Conventioneel en conceptueel

Wanneer het kind wat ouder wordt, zo vanaf zeven, acht jaar, zie je dat hun werk conventioneel wordt en veel van de vrije expressie van de eerdere periode verliest. Liever conformeren kinderen zich naar wat leeftijdsgenootjes ook doen. Ze stellen strengere eisen aan dat wat ze doen en maken en het vrije, verbeeldende werk vinden ze al snel kinderachtig. Dit vinden we vaak erg jammer. Wat is er gebeurd met die mooie, wilde, schilderijen die eerder gemaakt werden, die fantasievolle toneelstukjes en die creatieve knutselwerken? Wanhopig proberen we soms iets van die grenzeloze verbeelding terug te halen en zijn we bang dat wij wellicht zelf debet zijn aan deze verschuiving. Is ons schoolsysteem immers niet heel slecht aangepast aan juist die verbeeldende manier van denken en werken waarin grenzeloosheid, chaos en originaliteit centraal staan? Is de school niet bij

³ Dorsten, T. van (2015). *Mirrors in the Making: Culture, Education, and the Development of Metacognition in Early and Middle Childhood (4-10)*. Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen

⁴ *Houd in gedachten dat ontwikkelingslijnen er per kind er heel verschillend uit kunnen zien. De leeftijden die genoemd worden kun je dus vooral zien als globale trends in de ontwikkeling en moeten niet geïnterpreteerd worden als maatstaven.*

uitstek een omgeving waar regels en structuur heel belangrijk worden gevonden en daarmee funest voor vrije expressie?

Wat er in feite gebeurt in de latere klassen van de basisschool is dat het kind conceptueler gaat denken. Dat is belangrijk, omdat wij in een hele complexe sociale samenleving leven waarin het essentieel is dat je je bewust bent van sociale en culturele normen en waarden en de rollen die jij inneemt in dit grotere geheel. Concepten maken het mogelijk om op deze rollen te reflecteren en zelf je positie te bepalen in de samenleving. Juist wanneer dit conceptuele denken en handelen sterk is, hebben kinderen vaak een voorkeur voor realisme en stereotypes. Originaliteit is nu minder belangrijk dan het bepalen bij welke sociale groep je wilt horen en je je de regels, taal en gedragingen van deze groep eigen te maken. Betekent dit dan ook dat kinderen nu niet meer creatief zijn? Zoals eerder gezegd, bouwen de basisvaardigheden op elkaar voort. Je kunt daarom alleen maar begrippen en concepten vormen als je ook in staat bent om te verbeelden en waar te nemen. De verbeelding kan dus simpelweg niet verdwenen zijn. Maar, het is wel degelijk meer naar de achtergrond verdwenen, omdat nu niet het creëren van steeds maar nieuwe mogelijkheden, maar juist het kiezen uit deze mogelijkheden belangrijk is voor het kind. Wetenschappers noemen dit ook wel de overgang van een preconventionele naar een conventionele fase⁵. Een jong kind is zich nog nauwelijks bewust van geldende conventies en hoeft zich er dus ook niks van aan te trekken. Richting de adolescentie weet je steeds beter wat de normen zijn. Wanneer je dus origineel wilt zijn, zal je bewust afstand moeten doen van die norm en dat is moeilijk wanneer je juist ook graag ergens bij wilt horen. Je zou dus kunnen zeggen dat vrije expressie en verbeelding voor een kind iets heel anders is dan voor een volwassene of adolescent (die immers voor-

bij de geldende regels en stereotypes moet denken)⁶. Wanneer je creativiteit dus opvat als een sterk aanwezige en zichtbare verbeelding die origineel, vrij en subjectief is, klopt het dat deze vaak afneemt naarmate kinderen ouder worden⁷. Als je echter bedenkt dat waarnemingen en eerder opgeslagen kennis altijd de basis vormen om überhaupt iets nieuws te kunnen maken, kun je net zo goed concluderen dat hoe meer kennis en ervaring je hebt op een bepaald terrein, hoe creatiever je kunt zijn. En recente onderzoeken laten dat ook precies zien: creativiteitsontwikkeling gaat met pieken en dalen, maar hoe ouder je wordt, hoe creatiever⁸. Juist omdat de vaardigheden altijd met elkaar verbonden zijn, verdwijnt de verbeelding niet zozeer, maar wordt overvleugeld door conceptueel denken. Maar ook met de overige vaardigheden kun je creatief zijn, alleen toont de verbeelding zich anders. Denk aan associaties op basis van je waarneming, of aan creatieve vormen van taalgebruik zoals beeldspraak of metaforen waarin juist concepten centraal staan. En ook analytisch denken kan heel verbeeldend zijn, bijvoorbeeld wanneer je een nieuwe theorie bedenkt. Of creativiteit afneemt hangt dus af van hoe smal of ruim je die definitie hanteert. Als je uitgaat van een proces waarin de verbeelding heel sterk aanwezig is en nog weinig gebonden aan conventies, is het antwoord 'ja'. Wanneer je echter meeneemt dat verbeelding ook in dienst kan staan van begripsvorming en onderzoek, kun je ook goed zeggen dat creativiteit staat voor een breder proces

⁵ Kohlberg, L. (1987). *The development of moral judgment and moral action*. In L. Kohlberg (Ed.), *Child Psychology and childhood education: A cognitive developmental view*. New York: Longman

⁶ Stepanosova, O. & E.L. Grigorenko (2006). *Creativity in Soviet-Russian Psychology*. In J.C. Kaufman & R. J. Sternberg (Eds), *The International Handbook of Creativity*. Cambridge: Cambridge University Press

⁷ Runco, M. A. (2014). *Creativity. Theories and Themes: Research, Development, and Practice (2nd edition)*. Amsterdam: Elsevier

⁸ Mullineaux, P.Y. & L.F. Dilalla (2009). *Preschool Pretend Play Behaviors and Early Adolescent Creativity*. *Journal of Creative Behavior*, 43 (1), 41-57

waarin het niet altijd nodig is dat deze heel fantasieerijk of vrij is. Er is ook geen bewijs voor het idee dat scholing de creativiteit zou onderdrukken of zelfs doden. Dat wil niet zeggen dat er niet verschillende veranderingen denkbaar zijn die de schoolomgeving beter zouden kunnen laten aansluiten bij juist verbeeldende processen. Maar wanneer je alleen op externe factoren focust doe je wellicht te weinig recht aan de ontwikkeling van het kind die niet alleen natuurlijk, maar ook heel belangrijk is.

Elke ontwikkelingsfase zijn eigen waarde

Een goed voorbeeld waaruit blijkt hoe de verschuiving van verbeelding naar conceptualisering zijn weerslag heeft op het werk dat kinderen maken, is de tekenontwikkeling. Kindertekeningen zijn veel onderzocht. Een bekend onderzoek dat ook vaak gereproduceerd is, is dat van Winner en Gardner⁹. Zij claimden dat de tekeningen van jonge kinderen van vergelijkbare kwaliteit waren als die van volwassen kunstenaars. Naarmate kinderen ouder worden, neemt de esthetische kwaliteit van hun beeldend werk af en alleen volwassen kunstenaars weten het oorspronkelijke niveau weer te bereiken. Dit leidt tot een U-curve. De U-curve theorie is sindsdien vaak getoetst in verschillende landen¹⁰. Uit deze latere studies bleek dat de U-curve vooral iets zegt over de esthetiek van de Westerse kunstenaars en andere professionals uit de kunstwereld die de tekeningen beoordeelden. Zij waarden vooral de vrije, verbeeldende expressie, zoals jonge kinderen die hebben. Het meer conceptuele en conventionele werk van oudere kinderen, adolescenten en volwassenen werd veel minder gewaardeerd. Wanneer ook kinderen, volwassen niet-kunstenaars en niet-Westerse kunstexperts de tekeningen beoordeelden, bleek dat de kwaliteit van de tekeningen juist steeds hoger werd gescoord naarmate de tekenaar ouder was. Dit

onderzoek laat enerzijds heel goed zien hoe verbeelding steeds conceptueler wordt tijdens de ontwikkeling van het kind. De tekeningen van oudere kinderen verbeelden vaak eerder gedeelde conventies of concepten van hoe iets er uit hoort te zien dan een vrije fantasie of subjectieve representatie. Anderzijds laat de U-curve zien hoe (sub)cultuurgebonden onze waardering van dit proces is.

Het moge duidelijk zijn dat creativiteit een lastig begrip is. Onderzoek laat zien dat leraren er ook heel verschillend over denken¹¹. Bovendien is creativiteit of verbeelding zoals gezegd niet per se gebonden aan cultuuronderwijs alleen. De verbeelding van ons cultureel bewustzijn, dus het vormgeven van de reflectie op onszelf en anderen, is bij uitstek wél een domein waar cultuuronderwijs zich goed kan profileren. Dat creativiteit zich anders toont en misschien wat meer op de achtergrond is naarmate kinderen ouder worden moge duidelijk zijn. De dominantieverschuiving in de kindertijd maakt dat de verbeelding van jonge kinderen autonoom en vrijer is. Minder gebonden aan regels en vooral gericht op het uitdrukken van subjectieve gevoelens en ideeën in een tastbare vorm zoals bijvoorbeeld een spel, een tekening of een bouwwerk. Naarmate kinderen ouder worden komt creativiteit meer in dienst te staan van conceptvorming. Juist omdat kinderen zich steeds meer concepten en begrippen eigen maken, zullen ze op die terreinen dus waarschijnlijk ook steeds creatiever kunnen zijn. Het is aan ons om goed na te denken over hoe we hiermee omgaan. Ik denk dat het belangrijk is dat we niet uit het oog verliezen dat elke ontwikkelingsfase zijn eigen waarde en kracht heeft. Cultuuronderwijs heeft veel mogelijkheden om het cultureel bewustzijn van kinderen aan te spreken en te verdiepen. Maar dit betekent wellicht soms ook dat we ons begrip van creativiteit moeten heroverwegen.

Theisje van Dorsten adviseert scholen, overheden en (culturele) instellingen over cultuuronderwijs en doet onderzoek naar thema's die gerelateerd zijn aan cultuur en onderwijs. www.theisjevandorsten.com

⁹ Gardner, H., & Winner, E. (1982). *First imitations of artistry*. In S. Strauss (Ed.), with R. Stavy, *U-shaped behavioral growth*. New York: Academic Press

¹⁰ Ook bijvoorbeeld in Nederland: F. Haanstra, M.-L. Damen & M. van Hoorn (2011). *The U-Shaped Curve in the Low Countries: A Replication Study*. *Visual Arts Research*, 37 (1), 16-29

¹¹ Bijvoorbeeld: E. L. Westby & V.L. Dawson (1995). *Creativity: Asset or burden in the classroom?* *Creativity Research Journal*, 8(1), 1-10 *Behavior*, 43 (1), 41-57

